

Vera Katz

BOSNA I HERCEGOVINA U JUGOSLAVIJI (1943.-93.)

Kratak pregled

UVOD

Bosanskohercegovački državni prostor je tijekom svoje prošlosti, prolazeći kroz različita državno-politička ustrojstva, od srednjovjekovnog, preko osmanskog, austrougarskog, međuratnog u Kraljevini Jugoslaviji, ratnog u okviru Nezavisne Države Hrvatske, poslijeratnog u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji do nezavisne međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine 1992. godine, doživljavao dulje ili kraće ratne i mirnodopske periode, kontinuitete i diskontinuitete svoje državnosti, u vremenima napretka, stagnacija, ali i dubokih kriza. U raspodjeli političkih interesa na Balkanu, bosanskohercegovačka zemlja bila je zanimljiva, kako susjedima, tako s vremena na vrijeme i velikim silama.

U ovom kratkom pregledu osvrnut ću se samo na neke najvažnije događaje i procese unutar razdoblja između 1943. i 1993. godine, odnosno od događaja koji su određivali položaj Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji do razbuktavanja rata za očuvanje bosanskohercegovačke države, s naglaskom na nacionalnom pitanju.

BOSNA I HERCEGOVINA U DFJ/FNRJ

Prema nacionalnom principu, kojim se rukovalo vodstvo KPJ prilikom konstituiranja jugoslavenske federacije, pet nacija (Slovenci, Hrvati, Srbi, Makedonci i Crnogorci) imali su osigurano mjesto s pripadajućim republikama, a pitanje priznavanja republičkog statusa Bosni i Hercegovini bilo je otvoreno, jer je bila bez dominantno većinskog naroda i bez nacionalnog imena. Međutim, historijsko naslijeđe zajedničkog života Muslimana, Hrvata, Srba i ostalih dvadesetak nacionalnih manjina na prostoru koje se kroz historiju identificiralo imenom Bosna i Hercegovina nastojalo je izboriti i opravdati teritorijalni i povijesni princip, prema kojem je i ova zemlja Odlukom Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (Avnoja) 1943. godine dobila status republike. To je bila šesta federalna jedinica s granicama iz 1878., uz neke korekcije nakon 1945. godine kod Sutorine s Crnom Gorom i na području tadašnjeg bosanskograhovskog i bihačkog sreza s Hrvatskom. Prema mišljenju jednog poznatog američkog povjesničara, „(...) ove granice, koje su najvećim dijelom osmansko naslijeđe spadaju (...) među najstarije granice sa kontinuitetom u Evropi“.¹ Bez obzira na stavove tada utjecajnih komunističkih revolucionara, kao na primjer Moše Pijade i Milovana Đilasa, koji su bili protiv Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice, a za autonomne pokrajine u njoj, vezane uz Srbiju i Hrvatsku, odlučujuću ulogu imao je Josip Broz-Tito, koji je jedini mogao svojim autoritetom stati nasuprot onih koji su zagovarali podjelu na dvije ili tri autonomne pokrajine. O različitim mišljenjima prema statusu Bosne i Hercegovine do održavanja Drugog zasjedanja Avnoja saznajemo iz kazivanja Hasana Brkića, Avde Hume, Osmana Karabegovića i Rodoljuba Čolakovića,² vodećih partijskih funkcionara iz Bosne i Hercegovine, koji u svojim radovima svjedoče da je pitanje statusa ove jugoslavenske zemlje postavljeno i razriješeno nakon Titovog susreta s članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ za BiH)

1 Rusinow, *Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past*, str. 78-79. Citirano prema Donia, Fine, *Bosna i Hercegovina : Iznevjerena tradicija*, str. 139.

2 Brkić, *U matici života*, str. 37-81; Diskusija Avde Hume na znanstvenom skupu AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH. Beograd 1974; Karabegović, *Poslije dvadeset godina*, str. 302; Čolaković, *Kroz otvoren prozor prodirala je svjetlost prvog dana DFJ*, str. 118-119.

u vezi s inicijativom za sazivanje »bosanske skupštine«, odnosno Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). Nakon usaglašavanja mišljenja na višim partijskim instancama javno je izneseno opredjeljenje Pokrajinskog komiteta da »Bosna i Hercegovina nije nacionalno homogena zemlja, ali ona vijekovima postoji kao ekonomsko-istorijska cjelina, sa svojim složenim društveno-političkim problemima. Biće potrebno mnogo strpljenja i upornosti da se oni rješavaju u interesu sviju. Uvjereni smo da će to biti rađeno efikasnije bude li Bosna i Hercegovina samostalno rješavala ona pitanja koja će rješavati i druge federalne jedinice«.³ Zalaganje za Bosnu i Hercegovinu kao federalnu jedinicu, a ne za autonomne pokrajine na njenoj teritoriji, prema mišljenju bosanskohercegovačkih komunista, bilo je bolje rješenje za prevazilaženje srpsko-hrvatskog konflikta, jer priključivanje dijelova Bosne i Hercegovine Srbiji i Hrvatskoj, pa čak istočne Hercegovine Crnoj Gori, ne bi pridonijelo političkom rješenju problema u budućnosti „(...) jer bi se opet trovali odnosi između Srba i Hrvata. Takvo rješenje pogotovo ne bi bilo prihvatljivo za Muslimane, jer bi tako bili nasilno trpani u Srbe i Hrvate. Rješenjem da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica, obezbjedilo je i Muslimanima da se kao cjelina materijalno i kulturno razvijaju i slobodno nacionalno razvijaju«.⁴ Prema kazivanju Rodoljuba Čolakovića,⁵ pred Drugo zasjedanje Avnoja, vođeni su razgovori s članovima Politbiroa KPJ, koji su bili zaduženi za nacrt odluka o federativnom uređenju Jugoslavije, a time i za položaj Bosne i Hercegovine u budućoj zajednici. Da su razgovori bosanskohercegovačkih partijskih kadrova s Titom i ostalim vodećim jugoslavenskim političkim, vojnim i partijskim ličnostima donijeli pozitivne rezultate, ukazuje činjenica da je sazvana osnivačka skupština ZAVNOBiH-a⁶ za 25. i 26. 11. 1943. u Mrkonjić Gradu,⁷ na kojoj je usvojena *Rezolucija*⁸ i *Proglas narodima Bosne i Hercegovine*.⁹ Naglašeno je predstavljanje ZAVNOBiH-a kao općenarodnog predstavništva koje zastupa interese cijelog naroda, osim onih koji su se stavili na stranu neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta. Nastupali su u ime ukupnog stanovništva, u ime sve tri nacije i brojnih nacionalnih manjina, a Poljaci i Ukrajinci imali su i svoje predstavnike. Bez obzira što Muslimanima nije u to vrijeme zvanično bio priznat nacionalni identitet, oni su u zavnbihovskim dokumentima tretirani potpuno ravnopravno s Hrvatima i Srbima. Međutim,

3 Čolaković, Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina?.

4 Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, str. 172.

5 Čolaković, Kroz otvoren prozor prodirala je svjetlost prvog dana DFJ, str. 119.

6 Karabegović, Poslije dvadeset godina, str. 302.

7 ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I., Zapisnik Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, str. 28.

8 ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I., Rezolucija Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, str. 69-82.

9 ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I., Proglas ZAVNOBiH-a narodima Bosne i Hercegovine, str. 79-82.

nakon 1945. godine, tijekom priprema za popis stanovništva, Muslimani u Bosni i Hercegovini morali su se izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati ili neopredijeljeni, sasvim suprotno najavljivanim stavovima komunista o priznavanju ovog identiteta. Osim uputa za osnivanje i djelovanje organa vlasti na različitim razinama i u različitim djelatnostima, u Bosni i Hercegovini je neizostavno korištena i neprekidno ponavljana matrica o nacionalnom suglasju, formulirana na sljedeći način: „Ta i takva politika u Bosni i Hercegovini, razdvajanja Srba, Hrvata i Muslimana i huškanja jednih na druge i od strane velikosrba i velikohrvata i muslimanskog političkog vodstva dovela je dotle, da je Bosna i Hercegovina 20 godina bila svačija više nego svoja, bila ropkinja čitavih 20 godina, bila zapuštena i zanemarena u svakom pogledu, bila u rukama narodnih zulumčara ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska“.¹⁰ Biranjem Prezidijuma ZAVNOBiH-a i objavljivanjem njegove Rezolucije započela je kontinuirana agitaciono-propagandna aktivnost prema upoznavanju javnosti da je nacionalno pitanje riješeno, a krivica za ratno krvoproliće u Jugoslaviji/Bosni i Hercegovini prebačena je na »narodne neprijatelje«, ali i na stare imperije, mada su one s političke scene nestale krajem Prvog svjetskog rata. Između ostalog se veli: „Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja koje je dovelo do nesreće (...) Razdor i mržnju među našim narodima unosili su tuđinci u našu zemlju od Osmanlija, Mađara i Austrijanaca do današnjih fašističkih zavojevača. Stare političke stranke, kako velikosrpske, tako i Jugoslovenska muslimanska organizacija i reacionari iz Hrvatske seljačke stranke, nisu zbližavali narod, već su svojom protivnarodnom politikom produbljivali jaz među njima i sijali mržnju (...) Zahvaljujući Komunističkoj partiji, organizatoru narodnooslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića ostvaruju bratstvojedinstvo u narodnooslobodilačkom pokretu koje će se dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocjeniju pobjedu u ovoj borbi“.¹¹ Za distribuciju *Proglasa* ZAVNOBiH-a bile su zadužene partijske organizacije da putem organa narodne vlasti, koji su bili njena transmisija, upoznavaju i educiraju stanovništvo s posebnim naglašavanjem bratstva-jedinstva kao jedinog načina rješavanja nacionalnog pitanja. Agitaciono-propagandne aktivnosti zagovarale su pomirenje bez obzira koliko je to bilo teško poslije strahovitih zločina tijekom rata, za koje su u prvom redu bili optuživani višestranački sustav i velikosrpski hegemonizam Kraljevine Jugoslavije, kao glavni inspiratori počinjenih zločina. Konstituiranje vlasti daljnju potvrdu dobilo je na Drugom (Sanski Most, 30. 6. - 2. 7. 1944.) i Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (Sarajevo, 26.-28. 4. 1945.), a do izbora u studenom 1945. godine, vlast se potrudila da brojnim uredbama sa zakonskom snagom i različitim

¹⁰ Isto, str. 52.

¹¹ Isto, str. 70.

pritislima eliminira najveći dio protivnika komunizma. Zakon o biračkim popisima uglavnom je »očistio« glasačku bazu od onih koji bi eventualno glasali protiv liste Narodnog fronta, tako da je u odnosu na ostale jugoslavenske republike, »(...) najveći procenat brisan iz biračkih spiskova bio (je) u Bosni i Hercegovini (biračko pravo je oduzeto za 39.438 lica ili 3,46% punoljetnih osoba)«.¹² Tako je i u Bosni i Hercegovini revolucijom uspostavljena praksa dokinula višestranačje, odnosno prekinula izbornu natjecanje različitih političkih grupacija, kandidata i programa. Kao i u drugim republikama, u republičke organe vlasti bio je uključen i određen broj nekomunista, ali oni nisu imali nikakvog političkog utjecaja, služili su samo kao pokriće tijekom konstituiranja partijske vlasti. Tako, pristalice višestranačja ubacivanjem kuglice u »kutiju bez liste« nisu mogli ugroziti primat Komunističkoj partiji, odnosno listu Narodnog fronta.

U jugoslavensku federaciju Bosna i Hercegovina unijela je svoj teritorij, izmoreno stanovništvo, razoreno gospodarstvo i veliku nadu u bolju budućnost. S površinom od 51.129 km² činila je 19,9% jugoslavenske teritorije, bila je manja od površine Srbije i Hrvatske, a veća od ostalih jugoslavenskih republika. Do 1941. godine ubrajana je među zaostaliye dijelove Kraljevine Jugoslavije, a iz rata je izašla dodatno osiromašena pretrpjevši velike ljudske i materijalne gubitke. Prema nekim procjenama, od svih jugoslavenskih republika imala je najveće ratne gubitke s obzirom na činjenicu da su se na njoj teritoriji vodile brojne vojne operacije. Osim uništene skromne industrijske i poljoprivredne proizvodnje i infrastrukturnih objekata, Drugi svjetski rat ostavio je duboke negativne posljedice na njeno stanovništvo. Demografski gubici su brojali oko 700.000 ljudi, ili 23,3% njenog ukupnog stanovništva, u odnosu na procijenjeni broj koji bi ona vjerojatno imala 1945. godine.¹³ U odnosu na procijenjeni broj za 1941. godinu, broj žrtava bio je oko 668.000 stanovnika, odnosno 23,7% od ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, koje bi vjerojatno 1941. brojilo ukupno oko 2.814.000. Prema demografskom izračunu, broj stvarnih žrtava bio je oko 382.000 ili 13,6% od pretpostavljenog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini za 1941. godinu.¹⁴ Od tog broja, najviše žrtava bilo je među Srbima (209.000 ili 16,7% od vjerojatnog broja 1.248.000 koji su Srbi trebali imati 1941. godine), zatim Hrvatima (79.000 ili 12,8%) i Muslimanima (75.000 ili 8,6% u odnosu na pretpostavljeni broj stanovnika u 1941. godini).¹⁵ Od ostalih naroda, ogroman broj žrtava u odnosu na njihovo učešće u bosanskohercegovačkom

12 Kamberović, *Prema modernom društvu Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 39.

13 Erić, Hrelja, Kozomara, *Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina*, str. 56.

14 Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, str. 70, 183; Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*.

15 Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, str. 70.

stanovništvu imali su Židovi – 10.000, zatim Romi – 5000, Nijemci – 1000 i po 1000 Poljaci, Rusi i Česi. Prema tome, razlika između demografskih i stvarnih žrtava bila je 286.000 ljudi, od kojih se najveći broj odnosio na migracije (85.000 koloniziranih u Vojvodinu i 14.000 odseljenih) te 122.000 nerođenih, izračunato prema procijenjenoj stopi prirodnog priraštaja.¹⁶ Bez obzira na ogromne žrtve, bosanskohercegovačko stanovništvo krenulo je puno entuzijazma prema obnavljanju zemlje, popravci i izgradnji industrijskih postrojenja i uređenju poljoprivrednih imanja. Tijekom svih svojih aktivnosti agitaciono-propagandna kampanja neizostavno je naglašavala bratstvo-jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine, stalno opominjući da se bratoubilačko krvoproliće više nikada ne dogodi. Najveći broj bosanskohercegovačkih rudarsko-industrijskih poduzeća bilo je u saveznoj nadležnosti, a osim rudarstva i teške industrije, značajan dio nacionalnog dohotka dolazio je iz šumarstva i drvne industrije. Do kraja pedesetih godina ekonomska situacija u Bosni i Hercegovini bila je nepovoljna. Bez obzira na statističke pokazatelje rasta društvenog dohotka i dosta brzog dostizanja predratne proizvodnje iz 1939. godine u najvažnijim granama djelatnosti, stanovništvo je oskudijevalo osnovnim životnim namirnicama, a uvjeti rada bili su nepodnošljivi.¹⁷

Do sukoba sa Staljinom 1948. godine, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo dosljedno je provodilo sve odluke centralne vlasti iz Beograda. Pokušaj suprotstavljanja zabilježen je 1946. godine u slučaju kada je republičko ministarstvo industrije i rudarstva negodovalo kod saveznih organa vlasti u vezi s njihovom nadležnošću nad važnim poduzećima u Bosni i Hercegovini. S pozicije vlasti u Bosni i Hercegovini smatralo se da je mnogo jednostavnije i efikasnije da su ti značajni proizvodni kapaciteti u republičkoj nadležnosti. Naravno, takav zahtjev je odbijen, jer je primjedba bila neprihvatljiva u vrijeme strogo centralizirane planske privrede, pa je savezna vlada i dalje zadržala nadležnost nad najvažnijim industrijskim granama u Bosni i Hercegovini što je smanjivalo republički bruto dohodak, a investicijska sredstva morala su se čekati iz saveznih fondova. Prvim petogodišnjim planom 1947.-1951., bilo je određeno da najvažnija bosanskohercegovačka privredna poduzeća i dalje ostanu u nadležnosti saveznih ministarstava.¹⁸ Dodatno, partijsko rukovodstvo u Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH moralo je dokazivati poseban vid poslušnosti jer su 1948. godine, nakon Rezolucije Informbiroa (IB-a), pokazali »kolebljivost« u vezi s opredjeljenjem većeg dijela tog najvišeg partijskog tijela u Bosni i Hercegovini prema ovom pitanju. Nakon odlaska »na raport« kod Tita, bosanskohercegovačko

16 Isto, str. 183.

17 Katz, Siromaštvo kao odrednica privrednog razvoja u Bosni i Hercegovini (1945-1950), str. 321-335.

18 Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953*, str. 227.

partijsko rukovodstvo shvatilo je svoje greške, tada nije pretrpjelo sankcije, ali se pojedincima iz te grupe takav postupak nije zaboravio, već se »naplatio« sedamdesetih godina prilikom obračuna s generacijom ratnih komunista. Do 1948. godine, u Bosni i Hercegovini djelovao je Pokrajinski komitet KPJ, izravno podređen partijskoj centrali u Beogradu, a od Prvog (Osnivačkog) kongresa KP BiH, održanog srpnja 1948. godine, osnovana je partijska organizacija na republičkoj razini i uspostavljena platforma za ostvarivanje većeg balansa među republikama u federaciji. U Bosni i Hercegovini to je bilo vrijeme opće prijetnje »informativcima«, ali i vrijeme nesigurnosti, kao i 1945. godine, kako za one stvarne neprijatelje, tako i za one sumnjive, kolebljive, ali i za neke nevine ljude koji su postali žrtvom različitih zlonamjernih razračunavanja. Hapšenja, zatvaranja, ubojstva, logori, strah, opet su činili svagdašnjicu poslijeratnog života, ovaj put uglavnom, u obračunu među samim komunistima. »Kroz kartoteku UDB-e BiH, po objavljivanju Rezolucije IB-a, pa do prvog jula 1954, prošlo je 5557 lica. Od navedenog broja, hapšeno je 2414 lica. Prema objavljenim podacima iz decembra 1984, od ukupno evidentiranih »informativaca« u BiH zatvorom je kažnjeno 2264 pripadnika IB-a, a iz KPJ je isključeno 2.380 članova, dok su prema ostalima preduzimane druge partijske mjere.(...)».¹⁹ Općenito, može se reći da je bosanskohercegovačko državno-partijsko rukovodstvo u potpunosti provodilo odluke saveznih institucija vlasti od vremena oslobođenja pa sve do sredine 60-ih godina, a s mnogo nade je početkom pedesetih godina nastojalo uvesti institucije samoupravljanja uz iskazivanje velikih očekivanja od najavljenje modernizacije gospodarstva.

BOSNA I HERCEGOVINA U SFRJ

Dvadeset godina nakon oslobođenja i na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni pojavili su se brojni problemi koji su godinama u javnosti bili potiskivani ili predstavljani kao riješeni. Među značajnijim otvorenim pitanjima bilo je nacionalno, za koje se do tada javno tvrdilo da je riješeno; zatim ekonomsko, za koje se često tražila povoljna reforma gospodarstva; ideološko, pronalaženje načina definiranja uloge Saveza komunista Jugoslavije u društvu, ali i ostala pitanja koja su lančano pokretana od strane republičkih organa vlasti prema federalnim institucijama. Glavni procesi na jugoslavenskoj političkoj sceni dešavali su se na međurepubličkim usaglašavanjima između Slovenije, Hrvatske i Srbije, dok je Bosna i Hercegovina bila mjesto na koje su se reflektirali njihovi međusobni odnosi, uglavnom između Hrvatske i Srbije. Bosanskohercegovačko

¹⁹ *Oslobođenje*, 11. 2. 2002, str. 5, Naš je zadatak kriti sve informacije.

partijsko-političko vodstvo ponašalo se prilično frustrirano tražeći za svoju republiku ravnopravan status u jugoslavenskoj federaciji. Mada je jugoslavensko rukovodstvo nastojalo odaslati o sebi sliku jedinstvenog centra moći, ustvari, dijelilo ih je unutarnje nesuglasje u vezi s daljnjim razvojem socijalističke države, što se preslikalo i unutar republičkih struktura vlasti u kojima je, prema gruboj podjeli, nastala diferencijacija na »konzervativce i liberale/reformiste«.²⁰ U Bosni i Hercegovini su se različiti događaji i procesi uglavnom kretali između zagovaranja decentralizacije, s jedne, i političkih poteza partijskog rukovodstva koji su onemogućavali prelazak dopuštenog praga demokratizacije unutar jednopartijskog političkog sustava vlasti, s druge strane.

Tijekom razdoblja od 1957. do 1961. godine u javnosti se stjecao dojam da se jugoslavensko partijsko rukovodstvo kolebalo između demokratiziranja i centraliziranja uloge partije/države u društvu, pri tome osjećajući opasnost za svoju vodeću poziciju od strane i jedne i druge opcije. Kada se čitaju govori tadašnjih vodećih partijskih čelnika teško je razumjeti pravac prema kojem su krenuli. „No, kada su govorili o decentralizaciji, imali su na umu prijenos upravnih ovlasti i pojedinih zadaća na lokalne čelnike ili partijske organizacije, a ne na povlačenje SK iz stvarne vlasti. (...) Uz to je u razdoblju od 1961. također jačao zahtjev za reformu privrednog sustava, pa je postojalo sve očitije da bi samo radikalna reforma mogla riješiti nagomilane gospodarske probleme. Ti pritisci – da se povedu političko-ustavne i gospodarske reforme – slit će se u jedinstven reformski pokret. Osim toga, kada su partijski čelnici, nositelji 'reformskog' stijega, počeli kriviti 'birokratske koncepcije i birokratsku praksu' za ekonomske probleme u zemlji, postalo je više nego jasno da se Jugoslavija spremala za prelazak ideološkog Rubikona. Privredna reforma iz 1961.-1965., Ustav iz 1963. i Osmi kongres SKJ 1964. pokazat će se kao prekretnica prema tom novom smjeru“.²¹ Glavni smjer novom političkom kursu autorativno je sažeo u jednoj rečenici Tito svojom izjavom sredinom 1962. godine: „Dajte državni kapital radnicima u poduzećima“,²² što je bio znak reformskim snagama u njihovom kretanju k većim promjenama.

Ustav SFRJ donesen je 7. travnja 1963. godine, popularno nazvan »Poveljom samoupravljanja« u prvom redu zbog mišljenja idejnih tvoraca ustava da su u Jugoslaviji nestale društvene klase, a ostali su samo društveni slojevi prema vrstama rada – radnici u proizvodnji, u zdravstvu, u školstvu, u poljoprivredi itd. Prema razini vlasti, od općina do federacije, Ustav je uveo pet skupštinskih domova. Mada se ovom ustavu u literaturi pridaje ogromna važnost u smislu

20 Ramet, *Tri Jugoslavije*, str. 272-275.

21 Isto, str. 267-268.

22 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 467.

revolucionarnih demokratskih promjena, ipak „Karakteristično je da je IK CK [Izvršni komitet Centralnog komiteta, op. a.] SKJ utvrdio po imenima zastupnike u svim skupštinama republika i federaciji, zatim sastave vlada svih republika i rukovodstva svih političkih organizacija. Na čelu komisije koja je 'izabrala' sve kadrove bio je A. Ranković. Taj slučaj potvrđuje da je savezni politički centar držao u svojim rukama svu vlast, mada su republike ipak konzultirane u 'slaganju kadrovske križaljke'“. ²³ Međutim, Ustav iz 1963. davao je republikama mnoga formalna prava, kao npr.: pravo samoopredjeljenja do prava odcjepljenja od jugoslavenske federacije, zatim obvezu prijevoda saveznih dokumenata na četiri službena jezika u zemlji (srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, slovenački i makedonski), biranje delegata prema neizravnom izbornom sustavu, ukidanje prava veta Saveznom izvršnom vijeću (SIV-u) na odluke republičkih izvršnih vijeća i neke druge ovlasti. Uporedo sa saveznim, pisani su i republički ustavi, pa je tako već 10. travnja 1963. Narodna skupština NR BiH na zajedničkoj sjednici Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača donijela Odluku o proglašenju Ustava Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH). ²⁴

Reformska kriza šezdesetih godina 20. stoljeća obilježila je društvene, političke, ekonomske, kulturne i ostale oblasti života u Bosni i Hercegovini. Nakon dvadeset godina, došla su na red mnoga pitanja koja su čekala ili su diskutirana samo na sastancima najužih partijskih foruma, a među najuočljivijim bila su: hrvatsko i muslimansko nacionalno pitanje i odnos republičkih organa vlasti prema Federaciji. U procesu otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo bilo je veoma aktivno unutar vlastite republike. Uz to, ni gospodarske promjene nisu išle prema očekivanim rezultatima jer su javno proklamirani programi »decentralizacije, debirokratizacije i deetatizacije« bili usporavani različitim akcijama od strane Partije koja nije dozvoljavala nekontroliranu i preširoku demokratizaciju. Osim toga, i među pojedincima unutar komunističkog vodstva postojala su različita mišljenja o rješavanju aktualnih problema, ovisno o interesnim grupama.

Osmi kongres SKJ (Beograd, 7-13. prosinca 1964.) otvorio je nacionalno pitanje u jugoslavenskoj federaciji. „Prvi put, posle rata, na jednom partijskom kongresu nacionalni odnosi su postavljeni tako široko, otvoreno se pregovaralo o ekonomskim uzrocima nacionalne neravnopravnosti, uzročnoj povezanosti birokratizma sa velikodržavnim hegemonizmom i nacionalizmom. Pokretanje ovog pitanja biće od dalekosežnog značaja. U jugoslavenskoj zajednici ono će ostati na dnevnom redu tokom čitave decenije posle VIII kongresa SKJ“. ²⁵ Podržavajući

²³ Isto, str. 469.

²⁴ *Službeni list SR BiH*, 11. 4. 1963, Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

²⁵ Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 31.

osnovna polazišta i koncept promjena usvojenih na Osmom kongresu SKJ, Četvrti kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK BiH), održan u Sarajevu od 2. do 5. ožujka 1965. godine, smatra se inicijalnim pokretačem u razumijevanju međunacionalnih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. Rasprave su vođene putem organiziranja brojnih savjetovanja na tu temu.

Jedno od značajnijih savjetovanja održano je u Mostaru 30. rujna 1966. godine koje „(...) treba sagledavati kroz odnos političkog centra i političke periferije, i tu je moguće uočiti barem dva kruga: u prvom je Bosna i Hercegovina predstavljala političku periferiju u odnosu na jugoslavenski državni centar, pri čemu je cilj ovog savjetovanja bio jačanje Bosne i Hercegovine kao političke periferije, i to integriranjem pojedinih političkih periferija u Bosni i Hercegovini oko jednog, bosanskohercegovačkog, republičkog centra; drugi krug odnosa podrazumijevao je razumijevanje Mostara kao regionalnog centra, a ostali hercegovački dijelovi, uključujući i krajeve u zapadnoj Hercegovini, imali su funkciju političke periferije. Pokazalo se, međutim, da ovaj drugi krug odnosa centar – periferija nije bio posve jasan, jer se već osjećala određena ‘napetost’ u tim odnosima, čemu je mogla doprinosti i odluka o ukidanju srezova sredinom 1966. godine,²⁶ što je značilo određeno gubljenje moći dotadašnjih političkih centara.“²⁷ Ovom administrativno-teritorijalnom podjelom, 27. travnja 1966., prenesene su nadležnosti sa srezova na općinske i republičke organe vlasti, ovisno o njihovom značaju. U takvom političkom ambijentu bilo je sazvano Mostarsko savjetovanje.

Hercegovina uopće, a posebno njen zapadni dio s pretežito hrvatskim stanovništvom, našla se u fokusu zanimanja bosanskohercegovačkih komunista u vrijeme kada su legalni i ilegalni odlasci u inozemstvo poprimali masovniji oblik. Na osnovi dokumentacije o radu partijskih organizacija može se sagledati odnos prema toj regiji koja je na jednoj strani ocjenjivana kao neprijateljska, religiozna, patrijarhalna, zaostala, itd., a na drugoj, da su sva nastojanja komunista da ih pridobije na suradnju s vlastima i u većem broju u članstvo Saveza komunista BiH ostala bezuspješna. Krivica je često bila podijeljena. Hrvatski puk bio je antikomunistički raspoložen, a partijski kadrovi su im prilazili s podozrenjem. Od 1945. do sredine šezdesetih godina ovaj dio Hercegovine ostao je nerazvijen i zapostavljen, bez električne energije, vodovoda, proizvodnih pogona, na najnižem stupnju razvoja u poljoprivredi i stočarstvu, o čemu su postojale brojne analize, a ovo savjetovanje je značilo i najkonkretniji potez u rješavanju problema koji su čekali dva desetljeća nakon završetka rata.

Otvaranju nacionalnog pitanja ozbiljno je pristupio Izvršni komitet CK SK BiH, na sjednici 22. rujna 1965. godine, odlukom o izradi opširne analize

26 Službeni list SR BiH, 7. 5. 1966, Ustavni zakon o ukidanju srezova.

27 Kamberović, *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, str. 150-151.

o političkom stanju u Hercegovini, s akcentom na njen zapadni dio.²⁸ Obiman dokument na 56 stranica gusto tiskanog teksta pod nazivom *Osnovne društveno-ekonomske karakteristike Mostarskog sreza, s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u zapadnoj Hercegovini* bio je završen do veljače 1966., u svibnju je razmatran na sjednici IK CK SK BiH, a tek 30. juna 1966. održano je savjetovanje. Prolongiranje savjetovanja učinjeno je najvjerojatnije zbog »slučaja Ranković«, odnosno 1. srpnja 1966. godine, »Na Brionima je održana Četvrta plenarna sjednica CK SKJ, na kojoj su razmatrani aktuelni problemi u vezi s štetnim djelovanjem nekih organa Državne bezbednosti na razvoj sistema i rad Centralnog komiteta. Članovi CK jednoglasno su osudili deformacije u radu organa bezbednosti i istakli odgovornost njenih najviših rukovodilaca, naglasivši da nijedna služba ne može biti izvan društvene kontrole. (...) Plenum je prihvatio ostavku Aleksandra Rankovića koju je podneo na funkciju člana CK SKJ i člana Izvršnog komiteta CK i usvojio da podnese ostavku u Saveznoj skupštini na funkciju potpredsjednika Republike. Prihvaćena je odluka o reorganizaciji Službe bezbednosti i odlučeno da se započne sa reformom SKJ (...)».²⁹ Četvrti plenum CK SKJ bio je dugo vremena tema rasprava u partijskim forumima. Bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo slijedilo je liniju CK SKJ i izjasnilo se o donesenim odlukama šireći neopravdani entuzijazam o uspjehu reformskih procesa, a zanemarujući ekonomske zakonitosti koji uvjetuju privredni razvoj. Uglavnom, ocjene političke situacije bile su vrlo slične, a u dnevnom listu *Oslobođenje* najčešće su citirane izjave Edvarda Kardelja, kao npr.: »Korjenitim promjenama koje su nastale nakon IV. plenuma CK SKJ privredna reforma prerasta u duboku reformu društva».³⁰ O ozbiljnosti u prilaženju nacionalnoj problematiki u Bosni i Hercegovini svjedoči i to da su na Mostarskom savjetovanju »(...) sudjelovali članovi CK SKJ i članovi CK SK BiH sa područja Hercegovine, članovi Kontrolne i Revizione komisije, savezni i republički zastupnici, generali JNA, članovi Sreskog komiteta, raniji društveno-politički aktivisti iz Hercegovine koji su u to vrijeme živjeli u drugim dijelovima zemlje, veći broj političkih aktivista iz općina zapadne Hercegovine, te predstavnici CK SK Hrvatske, Kotarskog komiteta Split i garnizona JNA iz Mostara».³¹ Na savjetovanju su razmatrana brojna pitanja, kao što su: kadrovska rješenja – u smislu većeg učešća Hrvata u institucijama vlasti i školstvu; odnos komunista prema vjerskim zajednicama, a na poseban način prema katoličkom svećenstvu; zatim međunacionalni odnosi; odlazak radno sposobnog stanovništva u inozemstvo na rad i mogućnost utjecaja poslijeratne političke emigracije na njih te mnoga druga pitanja. Posebno su

28 Isto, str. 161.

29 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, tom III.*, kronološka jedinica br. 2756.

30 Isto, str. 258, 30. 9. 1966, kronološka jedinica br. 2794.

31 Kamberović, *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, str. 162.

se osvrnuli na posljedice ustaljene prakse ocjenjivanja "moralno-političkog lika mladog čovjeka" prema držanju njegovih roditelja i rodbine tijekom narodnooslobodilačke borbe, što je Hrvate u najvećem broju slučajeva eliminiralo prilikom traženja stipendija, školovanja u vojnim školama ili prvog zaposlenja. Nacionalno pitanje bilo je usko povezano s problematikom gospodarske zaostalosti ove regije. Raspravljalo se o razvoju aluminijske industrije, o daljnjoj izgradnji sustava hidro i termo elektrana, o završetku radova na željezničkoj pruzi Sarajevo – Ploče, izgradnji većih i manjih poduzeća i pogona u hercegovačkim gradovima s ciljem njihova razvoja i zadržavanja lokalnog stanovništva. Svakako, to je bio i početak izgradnje velikih industrijskih, trgovačkih, poljoprivrednih kombinata, ali i malih »političkih tvornica« koje su se vrlo brzo pokazale nerantabilnim. Godinama nakon Mostarskog savjetovanja često su se komunisti vraćali na njegove posljedice. Pojavila su se različita mišljenja: jedni su u njemu vidjeli pozitivne rezultate i značajne pomake u integracijskim procesima unutar bosanskohercegovačkog društva i veliki napredak u razvoju ekonomije, a drugi, konzervativnijih političkih uvjerenja, kao razlogom za nacionalističke događaje krajem šesdesetih i početkom sedamdesetih godina. Analizom Mostarskog savjetovanja može se uočiti da: „(...) određene promjene u cilju 'otvaranja' zapadne Hercegovine i afirmacije hrvatskog nacionalnog identiteta su moguće, ali samo u tolikoj mjeri koliko je potrebno da se učvrsti vladajuća pozicija komunističke elite, pri čemu nikakva suradnja s nositeljima tradicionalnog nacionalizma nije bila prihvatljiva“.³²

S pozicija vladajuće komunističke elite, pristupilo se i priznavanju nacionalnog identiteta Muslimanima. U partijskim strukturama dogovoreno je: „(...) priznavati identitet, ali ne dopuštati razvoj izvan zadatih okvira, a svaki prelazak tih unaprijed određenih okvira karakteriziran je kao 'nacionalizam i šovinizam' i bio je podvrgnut oštrim sankcijama“.³³ Tijekom šezdesetih godina priznavanje muslimanskog nacionalnog identiteta prošlo je nekoliko faza, od pripremnice faze, od 1961. do Ustava 1963., zatim preko intenzivnog znanstvenog argumentiranja teze o muslimanskom nacionalnom identiteu (1963-1966) i završne, od 1966. do 1968., kada je taj stav realiziran na dvije sjednice CK SK BiH, koje su održane u prvoj polovici 1968. godine. Naime, na 17. sjednici CK SK BiH od 26. siječnja 1968. vođena je debata o nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini, a na 20. sjednici istog partijskog tijela održanoj 17. svibnja iste godine usvojeni su „Zaključci o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke saradnje“, u kojima je konstatirano kako se priznaje činjenica da u Bosni i Hercegovini ravnopravno

³² Isto, str. 178.

³³ Isto, str. 172.

žive tri naroda – Srbi, Muslimani i Hrvati.³⁴ Za razliku od razdoblja 1945.-1960. godine „(...) u povijesnom kontekstu priznanja nacionalnog identiteta Bošnjaka 1968. sadržana je u činjenici da su bosanskohercegovački komunisti priznali taj identitet kako bi zadržali vodeću poziciju unutar muslimanske zajednice, i marginalizirali utjecaj Islamske zajednice među Bošnjacima. No, priznanje tog identiteta nije bilo praćeno javnom i širokom promocijom tog identiteta putem masovnih medija, što se može objasniti činjenicom da je taj identitet bio dovoljno jak u toj zajednici i nije ga bilo nužno posebno promovirati, s jedne strane, ali i općim odnosom vladajuće elite koja je svako naglašeno promoviranje tog identiteta odbacivala i čak osuđivala kao ‘nacionalističko’ djelovanje“.³⁵ Nacionalno izjašnjavanje Muslimana prema popisima stanovništva od 1948. do 1971. godine bilo je različito. „Prema popisu stanovništva 1948. postojala je rubrika ‘neopredijeljen’, te opredijeljen kao Srbin-musliman, Hrvat-musliman itd. Rezultat popisa je pokazao da je u BiH bilo 71.991 Srbin-musliman, 25.295 Hrvata-muslimana, te 778.403 neopredijeljenih. Popis stanovništva 1953. imao je rubriku ‘opredijeljen’ (tu su se muslimani mogli izjasniti kao Srbi, Hrvati, Albanci i slično), a muslimani ‘neopredijeljeni’ mogli su da se izjasne kao ‘Jugoslaveni-neopredijeljeni’ (ako su jugoslavenskog etničkog porijekla) i ‘Nacionalno-neopredijeljeni’ (ako nisu jugoslavenskog etničkog porijekla). Rezultat je bio da je u BiH bilo oko 891.800 ‘Jugoslavena-neopredijeljenih’. Naredni popis, proveden 1961, uveo je među narodnosne oznake rubriku ‘Musliman (etnička pripadnost)’, pod kojom su se podrazumijevala samo lica jugoslavenskog porijekla koja su se sebe smatrala Muslimanima u smislu etničke, a ne vjerske pripadnosti. (...) Tada je u BiH evidentirano 842.954 lica koji su se izjasnili kao ‘Muslimani (etnička pripadnost)’. Uz to, tada je u BiH evidentirano i 275.883 ‘Jugoslavena – nacionalno neopredijeljena’. S obzirom da se na ranijem popisu iz 1953. najviše muslimana izjasnilo kao ‘Jugoslaveni-neopredijeljeni’ može se zaključiti kako je 1961. među ‘Jugoslavenima-nacionalno neopredijeljenim’ najviše bilo muslimana. Vjeruje se kako su na popisu 1961. oni muslimani koji su se ranije izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati, prihvatili socijalističko jugoslovenstvo, a oni koji su se ranije izjašnjavali kao ‘neopredijeljeni’ sada su se izjasnili kao ‘Muslimani-etnička grupa’. Očito je početkom šestdesetih preovladalo uvjerenje kako su Muslimani poseban narod, o čemu se već diskutira na Šestom plenumu CK SK BiH 1963. i Četvrtom kongresu SK BiH 1965., da bi se proces zaokružio na Sedamnaestoj i Dvadesetoj sjednici 1968. godine. Tada su oni priznati kao nacija, ali tek popis stanovništva 1971. otvara im mogućnost da se izjašnjavaju kao ‘Muslimani u nacionalnom smislu’“.³⁶

34 Kamberović, Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta, str. 59-81.

35 Isto, str. 80.

36 Isto, str. 60-61.

Pod istim imenom, Muslimani su se izjašnjavali na popisima 1981. i 1991. godine. Dvije godine kasnije „Dok je teritorijalna reintegracija Bosne i Hercegovine bila i dalje daleka i neizvjesna perspektiva, politički suverenitet muslimanske nacije ostvaren je na vrlo praktičan način tokom rata. Na dan 27. septembra 1993. godine, glavni politički, kulturni i vjerski predstavnici muslimanske nacije okupili su se na Bošnjačkom saboru. Nakon što je odbio Owen-Stoltenbergov mirovni plan, Bošnjački sabor je odlučio *da našem narodu vratimo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vežemo za našu zemlju Bosnu i njenu državnopravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i sveukupnom duhovnom tradicijom naše povijesti*“.³⁷ Komunističko razdoblje nakon 60-ih godina bilo je vrijeme kada su bosanski Muslimani stekli novi politički status, a „Zamjena nacionalnog imena ‘Musliman’ nacionalnim imenom ‘Bošnjak’ na Bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine bila je logičan rezultat dugog historijskog procesa koji je vodio od muslimanskog ‘neo-mileta’ do bošnjačke političke nacije“.³⁸

Otvaranjem nacionalnog pitanja u jugoslavenskoj državi, pokrenula su se i mnoga pitanja međurepubličkih ekonomskih odnosa te na poseban način i njihov odnos prema Federaciji. S obzirom na stagnaciju privrede te potrebu za intenziviranjem procesa samoupravljanja u društvu uopće, Savezna skupština i Savezno izvršno vijeće donijeli su 25. srpnja 1965. godine tridesetak zakonskih propisa s područja razvoja gospodarstva čime je počelo sprovođenje privredne reforme. Osnovni smisao, cilj i suština reforme bila je stvoriti potrebne uvjete za brži i uspješniji razvoj jugoslavenske privrede, prije svega putem intenzivnijeg privređivanja, bržeg povećanja produktivnosti rada i šireg uključivanja u međunarodnu podjelu rada, kao i daljnjim demokratiziranjem društveno-političkih odnosa na principima samoupravljanja i raspodjele prema radu. Sukladno saveznim zakonskim propisima, Skupština SR BiH usvojila je 30. srpnja 1965. više zakona i odluka kojima su republički propisi usklađeni s intencijama reforme. Tim aktima regulirali su se odnosi u stjecanju i raspodjeli dohotka između Republike i ostalih društveno-političkih zajednica, zatim pitanje financijskih rezervi u radnim organizacijama, osiguranje sredstava za poplavljena područja i određivanje najviše granice ukupne stope osnovnih doprinosa za sve grane socijalnog osiguranja. „Govoreći radnim ljudima o intencijama privredne reforme da se administrativno centralizacija sredstava svedu na što manju mjeru i da se privredi omogući raspolaganje sredstvima za modernizaciju proizvodnje i podizanje produktivnosti, Edvard Kardelj je naglasio važnost orijentacije privrede

37 *Ljiljan*, sedmične novine Armije BiH, 6. 10. 1993, str. 4, Rezolucija Bošnjačkog sabora održanog 27. septembra 1993.

38 Bougarel, Od »Muslimana« do »Bošnjaka« : pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana, str. 133. Također vidi Rujanac-Sarač, Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine.

prema unutarnjim problemima proizvodnje i iskorištavanju rezervi koje se nalaze u podjeli rada i integraciji. Orijentacija na izvoz i kooperacija naših poduzeća s inozemnim partnerima putevi su uključivanja u međunarodnu podjelu rada³⁹. Uglavnom vođeni ovim ciljevima, rasprave su nastavljene u institucijama vlasti na svim razinama, a na poseban način u centralnim komitetima. Komunisti, u saveznom i republičkim partijskim tijelima, raspravljali su o ostvarivanju privredne reforme. Međutim, konstatirani su nezadovoljavajući rezultati, između ostalog, zbog dospjeća na naplatu visokih finansijskih obveza prema inozemstvu, zatim u uvjetima slabe poljoprivredne proizvodnje uslijed elementarnih nepogoda, pri nedostatku investicija za modernizaciju i deviznih sredstava za uvoz repromaterijala i slično. Pred bosanskohercegovačko gospodarstvo bili su postavljeni nesavladivi zadaci i obveze, a u prvom redu, zbog strukture njene privrede u kojoj su dominirali rudarstvo, bazična industrija, šumarstvo i drvna industrija. Jedan od proklamiranih ciljeva reforme bilo je nagrađivanje prema radu i raspodjela sredstava unutar radnih kolektiva, što je dodatno trebalo povećati produktivnost proizvodnje i motivirati radnike u radu. Međutim, vrlo zahtijevne mjere teško je podnosilo bosanskohercegovačko gospodarstvo, a brzo su se pojavile negativne pojave kao npr. povećanje cijena robama i namirivanje troškova života porastom plaća, čime su se smanjivala sredstva za akumulacijske i investicijske fondove. Uz to, pojavio se problem viška radne snage što je bila jedna od najnepopularnijih posljedica reforme, a kriza u rudnicima uglja, 1967. godine, poprimila je dramatične razmjere: „(...) zatvorene su mnoge rudarske jame u Kreki, Zenici, Mostaru, Ugljeviku i Stanarima. (...) Više od dvije hiljade rudara dobilo je otkaze ili će im oni uskoro biti uručeni“⁴⁰. Nestalo je i socijalne osjetljivosti pa su otpuštane s posla žene čiji su muževi bili zaposleni, zatim invalidi i oni koji su imali veliki broj izostanaka na poslu. U duhu najavljenih reforme, rudari su otvoreno progovorili protiv uprava rudnika, niskih plaća, povećanja cijena uglja, zatim protiv uprave željeznica koja je ugalj nabavljala iz uvoza dok su se gomilale rezerve uglja na skladištima domaćih ugljenokopa, zatim protiv elektroprivrede koja nije ulagala u modernizaciju rudnika i slično. Prema tome, ekonomska kriza nadkrilila je propagandu koja je pratila proces samoupravljanja, povećanje proizvodnje i pravednu raspodjelu prema radu.⁴¹ Nezadovoljstvo i štrajkovi su postajali uobičajna pojava.

Usaglašavanje međurepubličkih interesa bilo je tijesno povezano s njihovim odnosom prema Federaciji. Otvaranjem nacionalnog pitanja pokrenula su se i mnoga ekonomska pitanja, ali i nezadovoljstvo položajem republika unutar jugo-

39 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, tom III., str. 248, 17. 9. 1965, kronološka jedinica br. 2654.

40 *Oslobođenje*, 19. 1. 1967, str. 1, Privredna reforma i ugljenokopi.

41 Isto, str. 2.

slavenskog financijskog sustava. Vrlo brzo se pokazalo da nijedna republika nije bila zadovoljna svojim položajem. Svoje nezadovoljstvo oštro je pokazala i Bosna i Hercegovina boreći se u savezним institucijama za dodatna sredstva za koja je smatrala da joj pripadaju upoređujući se s ostalim republikama i pokrajinama, koje su ulazile u krug nerazvijenih dijelova jugoslavenske zajednice. Otvaranje nacionalnog i reformskog pitanja u Jugoslaviji, pa tako i u Bosni i Hercegovini, promijenilo je odnose republika prema Federaciji. Predsjednik Skupštine SR BiH Rato Dugonjić u debati tijekom prosinca 1965. godine ukazao je na neke nelogičnosti u raspodjeli dopunskih sredstava republikama i u vezi s tim upozorio na tešku budžetsku situaciju u Bosni i Hercegovini. Još tada su predstavnici Bosne i Hercegovine namjeravali zatražiti sazivanje Vijeća naroda, ali su od toga odustali. U Upravnom odboru Fonda za kreditiranje nedovoljno razvijenih područja, bosanskohercegovački predstavnici nisu se složili s kriterijumima raspodjele sredstava i glasali su protiv takve odluke, ali je ona bila usvojena većinom glasova. U prosincu 1966. godine u debatama u Saveznoj skupštini o raspodjeli dopunskih sredstava nerazvijenim republikama, zastupnici iz Bosne i Hercegovine iznijeli su svoje primjedbe na predložena rješenja i podnijeli amandman za drugačije proporcije raspodjele. Taj amandman nije bio prihvaćen. Ogorčeni zbog ponovnog preglasavanja zatražili su sazivanje sjednice Vijeća naroda, koja je održana 21. siječnja 1967. godine, što je bio, prema novinskim izvještajima, prvi slučaj u jugoslavenskoj parlamentarnoj praksi da se pred jednim skupštinskim forumom raspravlja o zahtjevu koji zvanično pokreće jedna republička delegacija. Mada je takva mogućnost postojala i ranije, jer je bila predviđena Ustavom SFRJ i skupštinskim poslovníkom, ali nije korištena, bosanskohercegovačko rukovodstvo odvažilo se na takav korak. Neki od kritičara njihovog postupka su u novinama komentirali da se prije dvije godine ne bi ni usudili to učiniti, aludirajući na vrijeme Aleksandra Rankovića, dok je u pozitivnim komentarima ocijenjeno da: „Rasprava u Vijeću naroda, koja pobuđuje živo interesovanje javnosti, predstavlja za našu skupštinsku i političku praksu nov značajan element u rješavanju pitanja koja su od interesa za ravnopravnost naroda i republika. Sa skupštinskog staništa, to je normalno ‘aktiviranje’ jednog ustavom sankcioniranog tijela, sa političkog – to je cjelishodan način za načelno rješavanje pitanja o kojima prethodno nije mogao biti nađen sporazum pred drugim forumima. To je izraz naše demokratije, koji može samo da doprinese učvršćivanju ravnopravnosti i jedinstva naroda Jugoslavije“.⁴² Bez obzira na predočene detaljne stručne analize vodećih bosanskohercegovačkih ekonomista u argumentiranju potraživanja, republičko rukovodstvo nije uspjelo uvjeriti Upravni odbor Fonda i Vijeće naroda da donese

42 O ovoj problematici pisao je dnevni list *Oslobođenje* od prosinca (12.) 1966. do siječnja (1.) 1967. godine.

odluke u korist Bosne i Hercegovine. Prema ustaljenoj praksi, rješavanje problema u vezi s bosanskohercegovačkim prigovorima prebačeni su na rad u komisijama koje su bile zadužene predložiti rješenja. Bosanskohercegovačko rukovodstvo upozoravalo je na dugogodišnje zaostajanje najznačajnijih grana privrede – rudarstva, šumarstva, drvne industrije i crne metalurgije – koje ne mogu dugo čekati sredstva, jer se problemi neće moći prebroditi samo na razini republičke akumulacije. Vlada SR BiH ukazivala je na podatak da su sva sredstva banaka i Fonda za nedovoljno razvijena područja angažirana za dovršenje objekata u Bosni i Hercegovini, važnih za cijelu Jugoslaviju, tzv. kapitalnih investicija (željeznička pruga Sarajevo – Ploče, HE Rama i Trebišnjica, TE Lukavac II. i III., proširenje Željezare Zenica i Rafinerije nafte Bosanski Brod) tako da su objektivno smanjene mogućnosti za nužnu modernizaciju i rekonstrukciju ostalih grana industrije, što je bio jedan od glavnih ciljeva reforme. Osim Bosne i Hercegovine, aplikanti za dodatna sredstva iz fondova Federacije bili su Crna Gora, Makedonija i Kosovo i Metohija. Na raspoređena sredstva zainteresiranim, bosanskohercegovačko rukovodstvo imalo je primjedbe jer su najmanja sredstva bila dodijeljena Bosni i Hercegovini, kada se uzme kriterij iznosa sredstva prema broju stanovnika. Npr. „Prema odluci Upravnog odbora Fonda raspored njegovih sredstava za period 1966.-1970., izvršen je ovako: Bosna i Hercegovina 252 milijarde, Crna Gora 107, Makedonija 215, i Kosovo i Metohija 246 milijardi dinara. Međutim, iznosi 'po glavi stanovnika' izgledali su drugačije: Bosna i Hercegovina 66.000, Crna Gora 200.000, Makedonija 133.000, i Kosovo i Metohija 212.000 dinara“.⁴³ U debatu su se uključile i razvijene republike koje su također imale izrazito nerazvijena područja unutar svojih republičkih granica, a čiji razvitak nisu mogle podmiriti iz vlastitih sredstava. Tako je rasprava o gospodarskim problemima prelazila s ekonomskih pitanja na polemiku o nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u Jugoslaviji. Do disolucije jugoslavenske države, odnosi među republikama kao i njihovo ponašanje prema savezним institucijama nije bilo riješavano već se sve više kompliciralo dodatnim raspravama. Već od šezdesetih godina postajalo je jasnije da se jednopartijski državni sustav ne može demokratizirati na način kako je to partijska elita zagovarala, propagirala i provodila. Bosanskohercegovačko republičko političko-partijsko rukovodstvo javno je u dnevnim novinama prezentiralo gospodarski status Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi ukazujući na nemogućnost ostvarivanja zadataka iz privredne reforme bez pomoći saveznih fondova, čime se utjecalo i na oblikovanje javnog mnijenja prema Federaciji.⁴⁴ Prema brojnim pokazateljima, u Bosni i Hercegovini bio je „(...) prosječan godišnji rast po stanovniku od samo 4,2% u razdoblju od 1952. do

43 *Oslobođenje*, 25. 1. 1967, str. 4.

44 *Oslobođenje*, veljača – ožujak 1967.

1968. – što je bila najniža stopa među svim jugoslavenskim federalnim jedinicama i znatno ispod jugoslavenskog prosjeka od 6,4%. I dok se u Jugoslaviji u razdoblju 1961.-1968. ruralno stanovništvo smanjilo, u Bosni se povećalo za 8%. Unatoč tome, urbano stanovništvo u Bosni zabilježilo je razmjern rast, sa 14% 1948. na 28% stanovnika u Republici 1971. Broj zaposlenih u poljoprivredi smanjio se sa 77% 1948. na 40% 1971. Kada je riječ o obrazovanju, Bosna je zaostajala za Makedonijom; 1971. godine manje od 25% stanovnika imalo je sedam završenih razreda osnovne škole, a samo 1% stanovnika imao fakultetsko obrazovanje. Osim toga, među tri četvrtine stanovnika, koje su imale samo osnovno obrazovanje, više od trećine (36,2%) završilo je samo tri razreda“.⁴⁵ Bosanskohercegovačko rukovodstvo ukazivalo je i na smanjenje udjela bruto ulaganja koji je pao „(...) sa 18,3 % u razdoblju 1953.-1956. na 12,9% od 1957. do 1960. godine, i na 12,4% u razdoblju 1961.-1964. Bosanski nacionalni dohodak bio je 20 % manji od jugoslavenskog prosjeka 1947. i pao je na 27% 1960. godine, 34% 1964. te je bio 38 % ispod prosjeka 1967. godine. Tek je sedamdesetih pad zaustavljen. Tijekom srednjoročnog plana 1971.-1975. stopa rasta u Republici konačno je premašila jugoslavenski prosjek, a od 1976. do 1980. stopa rasta bosanskog gospodarstva premašila je onu iz tri prethodna petogodišnja plana. Unatoč tom poboljšanju, razvojni jaz između Bosne i jugoslavenskog gospodarskog prosjeka u tom se razdoblju nije smanjio“.⁴⁶ U vrijeme donošenja republičkog petogodišnjeg plana 1966.-1970. godine, „(...) 77 od 106 općina u Bosni i Hercegovini bile su svrstane kao posebno nerazvijene i prema tome imale su pravo na dodatnu pomoć na republičkoj razini. Do kraja petogodišnjeg plana, samo je 48 općina i dalje bilo posebno zaostalo. U to vrijeme one su obuhvaćale 42,9% republičkog područja i 38,5% stanovništva, no stvarale su samo 18,9% godišnjeg republičkog dohotka – što znači da je prosječan dohodak po stanovniku na tim područjima bio ispod polovice republičkog prosjeka i samo 31% jugoslavenskog prosjeka“.⁴⁷ U ovom razdoblju i šira javnost bila je uključena u debate u vezi sa stanjem gospodarstva u Bosni i Hercegovini, pa su dnevni listovi objavljivali članke sa slobodnijim novinarskim komentarima, uz brojne statističke pokazatelje.⁴⁸

Među mnogim reformskim procesima značajne su bile i promjene odnosa republičkih institucija vlasti prema razumijevanju spoljnopolitičkih pitanja. Tako je studenog 1967. godine, u Republičkoj konferenciji Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) BiH donesen nacrt zaključnog dokumenta u oblasti spoljne politike i međunarodnih odnosa. „Moguće je sada razviti raznovrsne oblike demokratije. U Republičkoj konferenciji SSRN BiH i drugim organima drugih društveno-

45 Ramet, *Tri Jugoslavije*, str. 340.

46 Isto, str. 340-341.

47 Isto, str. 341.

48 *Oslobođenje*, 5. 11. 1967, str. 1.

političkih organizacija formirane su komisije za pitanja međunarodnih odnosa i spoljne politike. Već je očigledno da ta tijela odskora djeluju – nagovještavaju da postoje uslovi da se putem i ovakvih oblika može ostvarivati saradnja i međusobni uticaj. Sa tog stanovišta zaslužuju pažnju mišljenja da se u Skupštini SR BiH formira odgovarajuće tijelo koje bi obezbjeđivalo da se u Skupštini kao najvećem organu u Republici redovnije prate i razmatraju aktuelna pitanja međunarodne saradnje i veza⁴⁹. Pozadina ovih tendencija bila je kadrovska politika, odnosno, „(...) dosljednije zastupljenosti republika, naroda i narodnosti, a u potpunijem ostvarivanju ovih principa odgovornost pripada i političkim organima Republike“⁵⁰. Osim toga, uključivanje na međunarodno tržište, odnosno mogućnosti izvoza robe u inozemstvo iz pojedinih republika bilo je dodatni faktor da se i republička vlast uključi u određene vanjskopolitičke odnose. Ovo su samo neki od značajnijih primjera pokušaja većeg osamostaljivanja i demokratiziranja društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ustvari, istovremeno su tekla dva procesa: uz snažnije osamostaljivanje republičke vlasti očekivala se sve veća finansijska pomoć iz saveznih fondova. Međutim, putevi demokracije odvijali su se vrlo nejasno između proklamiranog demokratiziranja društva i stvarnog kontroliranja od strane komunističkog režima. Npr. u 1967. godini, izbornoj godini, Partija ocjenjuje: „U nekim sredinama došlo je i do pojave demagogije, politikanstva, korteškog djelovanja, pa čak i raspirivanja šovinističkih strasti prilikom agitovanja za neke od kandidata. Vođeni ličnim interesima i ambicijama, potencijalni kandidati su u početku izborne aktivnosti pokušavali da grade nekakvu svoju političku platformu na stvarnim ili vještačkim suprotnostima koje se pojavljuju na relaciji selo – grad, razvijeni – nerazvijeni rejoni, stari (tj. borci revolucije) – mladi, pa čak i na liniji suprotstavljanja pojedinih kandidata po nacionalnoj pripadnosti. Na takve pojave nije bilo svugdje dovoljno brze političke intervencije organizacija Socijalističkog saveza jer je kod nekih aktivista vladalo čudno uvjerenje da bi svaka neposredna akcija protiv bilo čijeg istupanja značila birokratsko miješanje“⁵¹. Problem se pojavio i zbog toga što su birači predlagali veći broj kandidata, kako je i propagirano tijekom izborne kampanje. Taj privid demokracije koju je narod široko shvatio predlažući kandidate prema vlastitom kriteriju, bez nacionalnih ograničenja, komunisti su korigirali na sljedeći način: „U daljem izlaganju Boško Baškot je rekao da je u 27 izbornih jedinica za poslanike Republičkog vijeća, i četiri izborne jedinice za Savezno vijeće, suprotno stavovima Izvršnog komiteta SKJ, istaknuto više kandidata različitih nacionalnosti. Uvažavajući opravdanost političkog stava CK SKJ, neki kandidati

49 Isto, 6. 11. 1967, str. 1.

50 Isto, str. 4.

51 *Oslobođenje*, 1. 4. 1967, str. 3, Nelojalni postupci pojedinih kandidata.

su se naknadno povukli, tako da su u sve četiri izborne jedinice za Savezno vijeće ostali kandidati samo jedne nacionalnosti. Na isti način su postupili i kandidati u 13 izbornih jedinica za Republičko vijeće, a očekuje se da će se to pozitivno riješiti i u preostalim izbornim jedinicama⁵². Prema tome, sva javna propaganda o demokraciji, samoupravljanju i slobodnom izboru između više kandidata bila je korigirana od strane partijskog vrha. Također, poziv da se predlaže veći broj žena, mladih i radnika, u praksi je izgledalo mnogo drugačije, pa tako na primjer u izrazito industrijskim gradovima, Tuzli za Saveznu skupštinu nije predložen ni jedan radnik, u Zenici samo jedan, a ni žena i omladinaca nije bilo u većem broju, što je bilo sasvim suprotno samoupravljanju za koje su se komunisti javno zalagali, a u praksu nisu provodili.

U kontekstu najavljene demokratizacije u Jugoslaviji, u Hrvatskoj i Srbiji, pojavila su se dva dokumenta koja su uzdrmala bosanskohercegovačku političku scenu. „*Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog jezika*“, objavljena je u tisku 9. ožujka 1967. a upućena ‘Saboru SRH, Saveznoj skupštini SFRJ i cjelokupnoj javnosti’, s ciljem da se prigodom ustavnih promjena izmijeni odredba o jeziku. Deklaracija je tvrdila da se na tendenciji ‘etatizma, unitarizma i hegemonizma ...’ pojavila i koncepcija o potrebi jedinstvenoga ‘državnog jezika’, pri čemu je ta uloga ‘... namijenjena srpskom jeziku’, što se i ostvaruje ‘... putem upravnog aparata i sredstava javne i masovne komunikacije (saveznih glasila, Tanjuga, JRTV, PTT, željeznica), zatim putem jezičke prakse u JNA, saveznoj upravi, zakonodavstvu, diplomaciji i političkim organizacijama ...’ čime se provodi nametanje ‘državnog jezika’⁵³. Deklaraciju je potpisalo 18 znanstvenih i kulturnih institucija na čelu s Maticom hrvatskom. Nije trebalo dugo čekati, srpski književnici izašli su s dokumentom pod naslovom *Predlog pitanja za razmišljanje, grupe članova Udruženja književnika Srbije*, „(...) u kojem su izrazili suglasnost s pravom svakog naroda da daje ime svome jeziku i da ga slobodno razvija, a zatim su tražili da svi Hrvati i svi Srbi u drugim republikama dobiju pravo na svoj jezik, škole, ustanove, izdavaštvo, novine itd., a da se u Srbiji prakticira ćirilica’⁵⁴. Oba dokumenta izazvala su burna reagiranja, od oštre osude do optužbi za pobunu protiv države. U vrijeme objave dokumenata, Tito nalazio se u višednevnoj posjeti Kosovu odakle je poručio hrvatskom i srpskom partijskom rukovodstvu da se koordiniranom kampanjom obračunaju protiv autora ovih „(...) sramnih dokumenata imajući na umu iskustvo ustaškog i četničkog noža’⁵⁵. Tako je on svojom izjavom usmjerio diskusiju koja se odvijala na brojnim partijskim sastancima u okviru preizborne kampanje, a Deklaracija

52 Isto, Izborna aktivnost ulazi u odlučujuću fazu.

53 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str.516.

54 Isto, str. 517.

55 *Oslobođenje*, 27. 3. 1967, str. 1. i 4.

i Predlog bili glavna tema za raspravu. Za bosanskohercegovačke komuniste to nije bilo samo jezičko pitanje, to je bio udar na bratstvo i jedinstvo koje se u ovoj republici naglašavalo kao glavni kohezioni faktor opstojnosti Bosne i Hercegovine. Jezičko, odnosno nacionalno, pitanje došlo je opet u žižu interesa, a strah od početka političkog sukoba između Beograda i Zagreba uznemirilo je bosanskohercegovačku političku scenu. U Bosni i Hercegovini pravac kritike spomenutih dokumenata odredio je Izvršni komitet CK SK BiH, ocjenjujući ih „(...) ne samo kao izraz nacionalističkih i šovinističkih gledanja i opredjeljenja njihovih potpisnika, nego i pokušaj otvorene političke diverzije protiv bratstva i jedinstva, ravnopravnosti i socijalističkog patriotizma naroda Jugoslavije“.⁵⁶ Što se tiče utjecaja ovih dokumenata na Bosnu i Hercegovinu, ovo partijsko tijelo iskazalo je ogromnu zabrinutost: „Donošenje *Deklaracije* i *Predloga* su pokušaji koji predstavljaju nastavak hegemonističkih aspiracija prema Bosni i Hercegovini koje su u prošlosti dolazile s jedne i druge strane. Stvaranje Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kao pune garancije ravnopravnosti svih nacija u njoj jeste istorijska osuda ovih aspiracija. Oživljavanje svakog nacionalizma i hegemonizma podsjeća u Bosni i Hercegovini na takvu mračnu prošlost i njene posljedice“.⁵⁷ Osim partijskih tijela, o ovim dokumentima morali su se izjasniti svi skupštinski domovi, profesori Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a na poseban način bile su zanimljive oštre kritike upućene iz Lištice (Širokog Brijega), Kreševa, odnosno gradova s većinskim hrvatskim stanovništvom. Prema pisanju *Oslobođenja*, reakcije na ove događaje bile su usmjerene na Deklaraciju, a samo se usput spomenuo Predlog srpskih književnika, a štetnost Deklaracije potcrtavana je i objavljivanjem materijala sa zasjedanja Sabora Hrvatske i ukazivanjem na oštrinu javne osude tog dokumenta u Hrvatskoj. Najoštija objavljena kritika upućena je sa sjednice Glavnog odbora SSRN BiH: „Dušebrižje i pokušaji svojatanja Bosne i Hercegovine ili njenih dijelova, ma sa koje strane dolazila i pod kojim vidom se ispoljavali za zbratimljene narode Bosne i Hercegovine, za Hrvate, Muslimane i Srbe, predstavljaju hegemonističko posezanje na same temelje njihovog opstanka, njihovog života i napretka“.⁵⁸ Na isti način su diskutirali i svi ostali učesnici na ovoj, ali i na svim ostalim sjednicama posvećenim ovom pitanju. Glavne smjernice za početak diskusije o *Deklaraciji* i *Predlogu* dao je Tito, pa je on raspravu i priveo kraju u novinama pod naslovom »Titove poruke«, pozivajući na odgovornost komuniste – potpisnike tih dokumenata. Autorativno je podsjetio da demokratizacija ima ograničenja: „Mi komunisti smo odgovorni za ono što se

56 Isto, str. 1, Smišljena politička akcija protiv bratstva i jedinstva.

57 Isto.

58 *Oslobođenje*, 1. 4. 1967, str. 1. i 3, Narodi Bosne i Hercegovine su jednodušni u osudi pokušaja razbijanja bratstva i jedinstva.

danas događa i našoj zemlji. Na to su nas obavezale stotine hiljada naših drugova koji su pali na bojnopolju za bolju i srećniju budućnost, za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Revolucija je porazila te snage, ali ih nije eliminisala. I danas, ne samo ostaci razvlašćenih klasa u našoj zemlji nego njihovi patroni u inostranstvu žele da igraju na kartu nacionalnog razdora. Zato oni pomno prate cjelokupni naš život, (...) traže povod za raspirivanje nesloge, za razbijanje bratstva i jedinstva naših naroda.⁵⁹ To je na kratko umirilo bosanskohercegovačke komuniste, ali su se oni na spomenute dokumente, Deklaraciju i Predlog, vratili početkom sedamdesetih godina u vrijeme razračunavanja s »hrvatskim proljećem i srpskim liberalima«.

Vraćanje jugoslavenskih komunista vrijednostima iz vremena narodno-oslobodilačke borbe, u Bosni i Hercegovini odrazilo se na spomeničku kulturu. Krajem šezdesetih godina počela je izrada projekta za veliki spomenik na Tjentištu/Sutjeska, za kompleks memorijalnog parka na Vracama u Sarajevu, ali i za brojne manje spomenike u formi bista, partizanskih grobalja, spomen-ploča i slično. Također, tada su počele pripreme za snimanje velikog filmskog spektakla, »Bitka na Neretvi«, s najpoznatijim svjetskim glumcima. Spomenička mjesta na Neretvi, Tjentištu, Kozari, Mrakovici, Jajcu bila su mjesta izgradnje kolektivnog sjećanja boračkih, omladinskih, pionirskih i drugih organizacija iz cijele Jugoslavije i potvrđivanja ideje bratstva i jedinstva u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini. Tako su se u Bosni i Hercegovini i u ovom slučaju paralelno odvijala dva procesa: naglašena demokratizacija društva i modernizacija ekonomskog tržišta s tendencijom osamostavljanja republike, uz pojačanu retoriku njegovanja revolucionarnih tekovina kao temelja Bosne i Hercegovine.

Uglavnom, Bosna i Hercegovina tijekom šezdesetih godina bila je dio procesa i događaja koji su se dešavali u jugoslavenskoj državi. U većini slučajeva više su se ti događaji reflektirali na bosanskohercegovačko društvo nego što je ono bilo pokretač nekih značajnijih inicijativa. Kao središnja republika strateškog značaja za obranu od napada na Jugoslaviju, u njoj su se nalazila brojna vojna poduzeća koja su financirana iz jugoslavenskog proračuna i stranih kredita nakon pedesetih godina. Sedamdesetih i osamdesetih godina, Bosna i Hercegovina imala je uspješne firme koje su uglavnom radile na tržištima zemalja trećeg svijeta i Rusije. Institucije znanosti, kulture i medija, koje su bile osnovane sredinom šezdesetih godina, uspješno su radile, među njima i Akademija nauka i umjetnosti BiH, osnovana 1966. godine. Što se tiče gospodarstva, bosanskohercegovačko političko rukovodstvo, ovisno o saveznim fondovima, nastavilo je nerealno iskazivati velike ambicije planiranjem otvaranja 1000 škola, izgradnjom 1200 kilometara modernih cesta, dovođenjem električne energije u svako selo, ulaganjem u

59 *Oslobođenje*, Nedjelja, 2. 4. 1967, str. 1, Titove poruke.

melioraciju itd. Međutim, pokušaji demokratizacije bosanskohercegovačkog društva bili su usporavani jer je njene okvire određivalo komunističko vodstvo, prema mnogim ocjenama, usmjereno »tvrdomlinijaški«. Različiti demokratizacijski procesi koji su dolazili iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, u Bosni i Hercegovini su dočekivani kao bojazan od susjeda i njihovih aspiracija na bosanskohercegovački teritorij i na ugrožavanje jugoslavenske zajednice. Šezdesete godine završile su studentskim protestima 1968. i katastrofalnim zemljotresom u Banja Luci 1969. godine, koji je bio novi povod za veliko nezadovoljstvo bosanskohercegovačkih lidera iznosom odobrene pomoći od saveznih institucija, a to je ujedno bilo povod za konačno međusobno razračunavanje između nove i stare generacije unutar Saveza komunista BiH. Refleksije događaja povezanih s hrvatskim proljećem, srpskim liberalizmom i diskusijama u vezi s ustavnim promjenama, u Bosni i Hercegovini su se doživljavale kao bojazan za njenu budućnost, pa je matrica o bratstvu i jedinstvu i očuvanju jugoslavenske zajednice u javnosti sve više dobivala na intenzitetu.

»I POSLIJE TITA TITO«

Nakon smrti Tita, Bosna i Hercegovina bila je preplavljena parolama »I poslije Tita Tito« i ispisivanjem imena »Tito« na bosanskim brdima, čime se nastojalo potcrtati bratstvo i jedinstvo njenih naroda, ali i odagnati strah od neizvjesnosti za budućnost Bosne i Hercegovine. Stalnim podsjećanjem na krvavo iskustvo iz Drugog svjetskog rata, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo nastojalo je sačuvati vlast izjednačavajući je s garancijom za opstanak ove republike. Međutim, događaji su krenuli sasvim drugim pravcem. Osamdesete godine počele su suđenjem nacionalistima čije su javne aktivnosti komunisti smatrali prijetnjom za opstanak Bosne i Hercegovine. Dana 20. kolovoza 1983. godine trinaest bosanskih Muslimana bilo je osuđeno na stroge zatvorske kazne zbog zavjere s ciljem stvaranja »islamske« Bosne i Hercegovine. Najdužu kaznu u trajanju od 14 godina dobio je Alija Izetbegović. »Međutim, tačnije bi bilo reći da je do ovih krivičnih gonjenja došlo zato što je sekularno muslimansko rukovodstvo u bosanskohercegovačkom Savezu komunista željelo osigurati da novopriznata nacionalnost bosanskih Muslimana bude sekularna, a ne vjerska po svojoj definiciji i ciljevima. (Izetbegović je odslužio manje od šest godina zatvorske kazne. Kada je došao na vlast 1990. godine, on se zalagao za politiku koja je bila odlika sekularnih lidera bosanskih Muslimana)“.⁶⁰ Godinu dana kasnije, za širenje »neprijateljske propagande protiv ustavnog poretka«, osuđen je na osmogodišnju

60 Donia, Fine, *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, str. 172.

kaznu bosanski Srbin Vojislav Šešelj, koji je već u ožujku 1986. godine pušten iz zatvora pod pritiskom međunarodnih organizacija za zaštitu ljudskih prava. „Godine 1990. otvoreno se deklarirao četnikom. Početkom 1994. godine, kao lider druge najveće političke stranke u srpskoj skupštini ‘krunje Jugoslavije’, on je slovio za jednog od najžešćih lidera u krvavim srpskim kampanjama etničkog čišćenja koje su bile usmjerene protiv muslimanskog stanovništva u Bosni“.⁶¹ Bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo iskazivalo je veliku zabrinutost zbog oživljavanja nacionalizma vrlo brzo nakon Titove smrti, jer je svaki nacionalizam za njih značio i nestanak Bosne i Hercegovine kao jedinstvene države. U tim godinama, tračak optimizma popraćen velikom euforijom unijelo je održavanje XIV. zimskih olimpijskih igara u Sarajevu, 1984. godine. Političko rukovodstvo usresredilo se na organizaciju Olimpijade kao da je održavanje ove svjetske manifestacije moglo riješiti sve nagomilane probleme. Mada je Sarajevo dobilo ogroman novac, nedostatak sredstava namirivao se putem samodoprinosu, izdavanjem obveznica, dobrovoljnim priložima, a ukoliko se netko usprotivio tomu okarakteriziran je kao politički protivnik. Vrlo brzo nakon olimpijskog glamura, stanovništvo se vratilo u ekonomsku zbilju u kojoj zastarjela industrija nije mogla osigurati konkurentnost na tržištu, a broj štrajkova se umnožavao s godinama koje su dolazile. Tako je u Bosni i Hercegovini komunistički entuzijazam pod parolom industrijalizacije i elektrifikacije gubio svoju ideologiju i simboliku, što se može ilustrirati na sljedeći način: „U Narodnom pozorištu u Sarajevu, poklonici socijalističke industrijalizacije su prekrasne zlaćane ukrase, koje su postavili Austrijanci početkom stoljeća, prefarbali u sivo. Habsburški grb sa dvoglavim orlom zamijenjen je simbolom socijalističke Bosne i Hercegovine – ogromnom fabrikom sa dimnjacima koji ispuštaju crni dim“.⁶² Ali, nakon četrdeset godina polako su se počeli gasiti dimnjaci, a s njima i socijalistička ideologija.

Način poslovanja u jugoslavenskom ekonomskom sustavu jasno se pokazao u Bosni i Hercegovini na primjeru dramatične afere Agrokomerc iz Velike Kladuše, početkom 1987. godine. Ovaj veliki industrijski kombinat za proizvodnju, pakovanje i transport poljoprivrednih proizvoda s 11.000 uposlenih bio je izgrađen na mjenicama bez pokrića u vrijednosti od 875 miliona dolara. Ova afera se pretvorila i u politički skandal, kada se istragom ispostavilo da je u ovom nezakonitom poslovanju sudjelovao i Hamdija Pozderac, član i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ iz Bosne i Hercegovine, a njegovim smijenjivanjem s funkcije i isključenjem iz Saveza komunista Jugoslavije potpuno je urušen kredibilitet bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva. Izvršni direktor Agrokomerca,

61 Isto.

62 Isto.

Fikret Abdić, postao je zaštitnički simbol za lokalno stanovništvo bez obzira što je poduzeće propalo, a radnici ostali bez posla. U prvim višepartijskim izborima 1990. godine, dobio je najviše glasova za člana Predsjedništva SR BiH iz reda muslimanskog naroda, a u listopadu 1993. sa svojim sljedbenicima formirao Autonomnu oblast Zapadna Bosna i vlastite vojne postrojbe.⁶³

BOSNA I HERCEGOVINA OD 1990.- 1993. GODINE

Zaklinjanje u Tita, i nakon deset godina nakon njegove smrti, formalno je prekinuto 2. siječnja 1990. godine, kada je u zaglavlju dnevnog lista *Oslobođenje* ispuštena rečenica »Druže Tito mi ti se kunemo«.⁶⁴ U isto vrijeme, Predsjedništvo SR BiH izdalo je priopćenje u kojem je osnivanje nacionalnih stranaka u Hrvatskoj i Srbiji ocijenjeno „(...) izrazom tragičnih ideja ustaštva, četništva i drugih reakcionarnih i fašističkih snaga“,⁶⁵ zanemarujući činjenicu da su i u BiH u isto vrijeme bili aktivni inicijativni odbori za održavanje osnivačkih skupština nacionalnih stranaka. Prema Smjernicama X. kongresa SK BiH, delegati iz SK BiH na XIV. kongresu SKJ (20.-22. 1. 1990.) „(...) trebali su zastupati SKJ kao 'snagu jugoslavenskog jedinstva' i zalagati se za 'demokratsku integraciju na bazi političkog pluralizma', uz 'novu ulogu socijalističkog saveza'«. ⁶⁶ Bosanskohercegovačko partijsko vodstvo dopuštalo je »pluralizam unutar Socijalističkog saveza«, odnosno »nestranački pluralizam«, a tek 31. srpnja 1990., zakonski su omogućeni prvi slobodni izbori donošenjem različitih zakona i amandmana na Ustav BiH.

Uz izostanak izbora na saveznoj razini, od travnja do prosinca 1990. godine održani su višestranački izbori u svim jugoslavenskim republikama. U studenom 1990. održani su izbori u Bosni i Hercegovini na kojima su sudjelovale 42 stranke. Tri glavne nacionalne stranke ostvarile su najveći uspjeh: Stranka demokratske akcije (SDA) osvojila je 86, Srpska demokratska stranka (SDS) 72 i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) 44 mandata. One su kontrolirale 86% (ili 202) od 240 mjesta u Skupštini SR BiH i u početku najavile zajedničko djelovanje, ali zbog različitih nacionalno-političkih interesa ta koalicija trajala je vrlo kratko. Već na prvoj sjednici Skupštine SR BiH održanoj 20. prosinca 1990. prvo su počeli sukobi oko jezika, ćirilice i teksta svečane izjave. Skupština je 30. i 31. siječnja 1991. godine izabrala Vladu SR BiH, ali to nije obećavalo funkcionalnost Bosni i Hercegovini, a na istoj sjednici se otvoreni razlaz izme-

63 Mulaosmanović, *Bihačka krajina 1971.-1991.*

64 *Oslobođenje*, 2. 1. 1990, 1.

65 Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*, str. 107.

66 Isto, str. 108.

du tri stranke očitovao prema usvajanju *Deklaracije o državnoj suverenosti i nedjeljivosti Republike Bosne i Hercegovine i donošenja ustavnog zakona o nazivu i državnim simbolima Republike Bosne i Hercegovine*, jer je rasprava o Deklaraciji bila rasprava o budućnosti Bosne i Hercegovine. Pred izbore se Komunistička partija preimenovala u socijaldemokratsku stranku i zajedno s ostalim strankama bez nacionalnog predznaka, a koje su prešle izborni prag, nisu mogle utjecati na traženje kompromisnih rješenja u skupštinskim raspravama, pošto su nacionalistički planovi SDS-a za Bosnu i Hercegovinu bili u ogromnoj suprotnosti prema muslimanskim i hrvatskim političkim interesima. Glavna tri politička stava o budućnosti Bosne i Hercegovine bila su: SDS se zalagao za ostanak u Jugoslaviji, prema političkom programu Slobodana Miloševića, SDA je politički lutala između ostanka u preuređenoj Jugoslaviji i nezavisnosti, a HDZ je bio za potpuno napuštanje Jugoslavije i za neovisnost. Na društveno-političku scenu isplivali su strah od onog drugog naroda, osjećaji ugroženosti jednih od drugih, potpuno međusobno nerazumijevanje i nepovjerenje, i oživljavanje planova o prekrajanju republičkih granica prema starim nacionalističkim programima. Tako su na kraju 20. stoljeća, u bosanskohercegovačkom društvu pojavile stare podjele koje su bile prekinute dolaskom komunista na vlast i ukidanjem višestranačkog sustava. Uporedo sa žustrim raspravama u Skupštini BiH stvarale su se i naoružavale različite stranačke paravojne postrojbe i jačala nacionalistička retorika. Nakon provedenog referenduma (29. veljače - 1. ožujka 1992.), i priznanja neovisnosti Bosne i Hercegovine od strane Savjeta ministara Europske zajednice, SAD-a, i većine europskih zemalja, 6. travnja 1992. godine, u Bosni i Hercegovini je započeo oružani sukob, prvo između Vojske Republike Srpske i Armije BiH, a sljedeće, 1993. godine, između Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i Armije BiH. Tako su se tri naroda u Bosni i Hercegovini nakon četrdesetosam godina mira i zaklinjanja u bratstvo-jedinstvo, toleranciju i dobrosusjedstvo, našla u ratu u kojem su na suprotstavljenim stranama sudjelovale sve tri nacije, a Bošnjaci su imali i međubošnjački sukob između Armije BiH i separatista pod vodstvom Fikreta Abdića. Za Bosnu i Hercegovinu, 1993. godina nagovijestila je njenu podjelu i uništavanje svega što je u političkom, društvenom, industrijskom, ekonomskom, kulturnom, obrazovnom i drugim sferama života postignuto od vremena 1943. godine. Osim devastiranja uslijed ratnih sukoba, bosanskohercegovačko gospodarstvo dodatno je uništeno i procesom privatizacije od strane ratnih profitera koji su i tijekom »rata svih protiv svih« stjecali ogromnu privatnu imovinu na različite načine, od trgovine humanitarnom pomoći, uknjiženja u katastar društvene i privatne imovine do osnivanja nelegalnih ratnih tvrtki. Iz ratne perspektive, Bosna i Hercegovina se nostalgичno sjećala vremena socijalizma.

ZAKLJUČAK

Od vremena 1943. godine, bosanskohercegovačka državnost gradila se na ideološkim principima Komunističke partije Jugoslavije. Izuzetno zaostala zemlja je tijekom socijalističkog razdoblja dostigla značajan stupanj razvitka u svim sferama života. Međutim, kada je početkom devedesetih godina nestalo jugoslavenkog državnog okvira i kada su u prvi plan bili izbačeni nacionalni odnosi u višenacionalnoj jugoslavenskoj zajednici, tada su se različiti nacionalni programi prelomili preko oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini. Razdoblje socijalizma ostalo je zarobljeno u sjećanjima stanovništva u Bosni i Hercegovini, a uz to, i vrlo oskudno istraženo u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Kada bi se ozbiljnije shvatili procesi iz prethodnog povijesnog razdoblja, tada bi vjerojatno bila jasnija i slika ratnih događanja u Bosni i Hercegovini.